

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРГОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2018
август

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.ЗИЯЕВ

Турли тизимли тилларда “интенсификация” концептуал семантикасининг морфологик сатҳда ифодаланиши.....	72
Х.ЖАББОРОВ, Э.ЖАББОРОВ	
Қарши топонимлари тадқиқотчиси.....	76
Н.АЛИБОЕВА	
Инглиз тилида тасвирий маънонинг ифодаланиши.....	80

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ**Ф.РАШИДОВА, Ш.ИГАМБЕРДИЕВА**

Талабалар томонидан 1-даражали чет тилларни ўзлаштиришнинг замонавий муаммоларини таҳлил қилиш.....	84
А.НУРМУҲАМЕДЖАНОВ	
Таълимда замонавий технологик ёндашув омиллари.....	88
Н.БАЙДУЛЛАЕВА, И.ДОМУЛАДЖАНОВ, Ш.ДОМУЛАДЖАНОВА, С.ИСРОИЛЖОНОВ	
Лицей, колледж талабалари, мактаб ўқувчиларининг ақлий меҳнатга резистентлигига экологик шароитларнинг таъсирини ўрганиш.....	92
Э.МИРЗАЖОНОВА, А.ХОМИДОВ	
Нутқида камчилиги бўлган мактабгача ёшдаги болаларга психолого-коррекцион усусларнинг мослиги ва самараадорлиги муаммолари.....	96

ИЛМИЙ АХБОРОТ**И.НЕЎМАТОВ, С.КУКИЕВА**

Боғлиқмас тасодифий сондаги тасодифий миқдорлар йиғиндинсисининг максимумини баҳолаш ҳақида	100
---	-----

А.ЮСУПОВА, С. ЎКТАМОВ

Натурал сонларни кўпайтиришнинг бир усули ҳақида	102
--	-----

Р.УМУРЗАКОВ

Носир Фозиловнинг “Саратон” қиссасида ўсмирнинг руҳий олами ва ижтимоий мухит	104
---	-----

М.САИДАКБАРОВА

Алишер Навоий ижодида тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима	106
--	-----

Ф.ОРИПЖОНОВА

Фарида Афрӯз лирикаси	109
-----------------------------	-----

Д.ХОДЖИМЕТОВА

Адабиётни ўқитиш жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш.....	111
--	-----

Л.СИНДОРОВ

“Хибатул-ҳақоқиқ”даги айрим ўзлашмалар хусусида	113
---	-----

У.УМУРЗАКОВА

Лингвокультурология ва прагмалингвистиканинг алоқадорлигига доир.....	116
---	-----

Т.ЭГАМБЕРДИЕВА, Н.ИСРОИЛОВ

Оиладаги маънавий мухитни яратишда ота-она ибрати – жамият тараққиёти омили.....	118
--	-----

М.БАҲРОМОВА

Маданиятнинг эстетик потенциали ва унинг ўзига хослиги	121
--	-----

Ш.Б.ХОЛИҚУЛОВА

Қоровулбозор нефтни қайта ишлаш заводи қурилиши тарихи.....	124
---	-----

АДАБИЙ ТАҚВИМ

Фарғона давлат университети (собиқ олий педагогика институти)нинг иккинчи

директори Босит Қориев	127
------------------------------	-----

“ХИБАТУЛ-ҲАҶОЙИҚ”ДАГИ АЙРИМ ЎЗЛАШМАЛАР ХУСУСИДА

Л.Синдоров

Аннотация

Мақолада Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул-ҳаҷојиқ» асаридағи баъзи ўзлашма сўзларнинг семалари, этиологияси ёритилган. «Ҳибатул-ҳаҷојиқ»даги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркй тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинган.

Annotation

In article *semes and etymology of some derived words used in “Hibatul haqoyiq” by Ahmad Yughnaki are expounded. Lexical items on the derived layer of words in “Hibatul haqoyiq” are comparatively analysed with old Turkic language and the words of Karakhaniy period as well XIV century sources.*

Таянч сўз ва иборалар: Аҳмад Юғнакий, «Ҳибатул-ҳаҷојиқ», ички манба, ташқи манба, арабча сўзлар, форсча сўзлар, синонимия, сема, лексема, лексик бирлик, қадимги туркй тил.

Ключевые слова и выражения: Аҳмад Юғнаки, внутренний источник, внешний источник, арабские слова, персидские слова, лексическая единица, древний тюркский язык.

Keywords and expressions: Ahmad Yughnaki, “Hibatul haqoyiq”, inner sources, Arabic words, Persian words, synonymy, sema, lexeme, lexical item, old Turkic language.

Ҳар бир тил сўз ясаш, уни янги маъноларда қўлланиш каби ички имкониятларидан ташқари, ташқи омиллар таъсирида, яъни бошқа тиллардан лисоний бирликларни қабул қилиш орқали ҳам ривожланиб, бойиб боради. Албатта, бу жараён муайян тил қонуниятлари асосида амалга ошади.

Жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғат таркиби фақат ўз сўzlаридан ташкил топган бўлса. Бошқа тиллардан олинган сўзлар ё ўша тилда ўз шаклини қандай бўлса, шундайлигича сақтайди ёки унинг лексик тизими, табиати, грамматик қурилиши, сўз ясалиши ва имло қоидаларига уйғунлашади [1.34].

Ўзбек тили луғат таркибининг бойишида ички имкониятлари мухим манба ҳисобланади. Шунга қарамасдан, дунёдаги ҳеч бир тил ўз ички имкониятларига таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўzlари ва имкониятларигина кифоя қилмайди. Ўзбек тили сўз бойлигининг такомиллашувида ташқи манба ҳам сезиларли ўрин эгаллади. Умуман, ҳар қандай тил соф ҳолда яшай олмайди [2.103]. Бинобарин, турли тилларга мансуб халқларнинг ўзаро ҳамкорлиги, қўшничилик ва савдо-сотиқ алоқалари улар тилларининг

тараққиёти, биринчи навбатда, лексикасига ўз таъсирини кўрсатиши табиий. Пировардида сўз алмашиб ва ўзлаштириш ҳолатлари юз беради. Ушбу жараён тарихий шароитларга боғлиқ тарзда турлича кечади. Ўзлашмалар лексик фонднинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини кузатишда ҳамда ўзга тилларнинг туркй тиллар, жумладан, ўзбек адабий тили ривожидаги ролини аниқлашда алоҳида ўрин тутади. Шу ўринда айтиш керакки, ўзбек тилига ўзлашмаларнинг кириб келишини қадимий манбалар луғат таркибини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин. Жумладан, суғдча **аčun** сўзи Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул-ҳаҷојиқ» асарида “дунё, борлик”, “ҳаёт” маъноларида келтирилган: Bu **аčun** körärgä көгүмлүк tashī [3]; Baqasiz erür bu **аčun** lazzatī. Термин илк маротаба Турфон матнларида “мавжудлик, борлик” семасида ифодаланган: Öñrä ajundaqī qılıńč – мавжудликдан олдинги фаолият (ДТС,74). “Тафсир”да сўзининг **ајун** (4067), **аčun** фонетик вариантлари кўзга ташланади: Tilärsizlär dünväniī bezäkini ya’ni ačunnī (3,2). “Мұхаббатнома”да **ајун** (292а6), “Хусрав ва Ширин”да **ајун** (33610) шакллари кузатилади. Ўрганилаётган манбада арабча **dunyā**,

Л.Синдоров – ЖиздГПИ докторант.

ўзлашмаси ҳам “борлик, дунё” семасини англатган: *Bu kün bar yarın yoq bu dunyā nəñji*. *Dunyā* ўзлашмаси “яқин бўлди, яқин жойда жойлашди” маъносини англатувчи *danā* феълидан ҳосил қилинган [4.112].

Арабча **avval** сўзи тадқиқот объекти қилиб олинган асарда илк бор қўлланиб, «биринчи навбатда», «олдин» семаларини ифодалаган: *Arī zahri tatqu asaldīn avval*. XIV аср Хоразм манбаларида қуйидаги маъноларда ифодаланган: «биринчи, дастлаб»: *Avval körüşkäniñ aytur* (Мн,291a11); «бошида»: *Tekmä fasl avvalında bir hadis keltürdük* (НФ,2a12); «бошқатдан, қайтадан»: *Şarbatnī habib ilindän alib içtim dağı ummī avvaldan hisāb etdim* (Г,121611). Бу арабча сўз **baawalu** шаклига эга бўлиб, ўзбек тилига фатҳали ҳамзани а товушига алмаштириб, сўз охирдаги **u** унлисини ташлаб қабул қилинган: **baawalu** →**аввал** [5.9].

Ёдномада «сигиниш, топиниш» маъноси **ibādat** ўзлашмаси орқали ёритилган: *Ibādat riyyā boldī*. **Ṭibādat** →**ибадат** «сигинди», «сажда қилди» маъносини англатувчи **ṭabāda** феълиниңг I боб масдари бўлиб, «сигиниш», «Оллоҳга қуллуқ қилиш» маъносини билдиради [5.154].

Қисса луғат таркибида Худо томонидан Мұхаммад алайҳиссалом орқали юборилган охирги диний таълимотни англатган **islām** лексемаси даставвал «Хибатул-ҳақойик» достонида келтирилган: *Ğarib erdi islām ğarib boldī baz*. **ıslām**→**ислам** асли **salima** феълиниңг «бўйсунди», «бош эгди» маъносини англатувчи IV боб шакли **ıslata** феълидан ҳосил қилинган масдар бўлиб, араб тилида «Оллоҳга итоат қилиш», мусулмон бўлиш, **aI** артикли билан ишлатилганида эса, «ислом дини» маъносини англатади. Бу сўз ўзбек тилида эркак кишининг исми сифатида ҳам қўлланилади [5.175].

«Эркин, ҳур» маъносини англатган **āzād** ўзлашмаси биринчи бор Аҳмад Юғнакийнинг «Хибатул-ҳақойик» асарида ишлатилган: *Tözü quil qılurlar azad özlärin*. XIV аср Хоразм ёдномаларида қуйидаги маъноларни билдирган: а) «эркин, ҳур»: *Xoja zanjir içindä quil āzād* (Г,148a2); б) «қўлликдан озод этилган шахс»: *Taqi Abubaktruñ āzādī bir erdi* (НФ,12612).

«Хибатул-ҳақойик» достонида «адолат» маъноси **dād** ўзлашмаси орқали ёритиб берилган: *Dad insaf tutar čin Anüsirvaniy*.

Лексема XIV аср Хоразм манбаларида қуйидаги семаларда келган: 1) «адолат»: *Oı čiбčıq haq ta'älä hazratindin dād tilägäy* (НФ,9367); 2) «фион, нола»: *Falak dādinī algay* (ХШ,11067). Бундан ташқари, ўрганилаётган ёдномада сўзниң арабча **adl** синоними ҳам ишлатилган: *Āgär bolsa adlīj qatığlıq mājä*. **Adl** лексемаси **ṭadl (un)** шаклига эга; “тўпта-тўғри шаклга эга бўлди” маъносини англатувчи **ṭadala** феълиниңг боб масдари бўлиб, шу феълниңг “адолатли бўлди” кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган [5.14-15].

«Сир» тушунчасини ифодаловчи **rāz** ўзлашмаси дастлаб Аҳмад Юғнакийнинг «Хибатул-ҳақойик» асарида кузатилади: *Qatığ kizlä rāzin kiši bilmäsün*. Лексема XIV асрда Хоразм худудида битилган обидалар луғат таркибида ҳам айни семада кўзга ташланади: *Nişānsızdan xabarsız ne degäy rāz* (Г,5a1).

Xuš ўзлашмаси илк марта Аҳмад Юғнакийнинг “Хибатул-ҳақойик” достонида “яҳши, дуруст” маъносида келган: *Ārif raqs čiğarıb etär xuš sama'*. Ушбу сўз XIV аср Хоразм манбаларида «қувонч»: ...*Xuš ičkil rāhnirayhān içindä* (Мн.,294 б 7), “яҳши, дуруст”: *Xuš ayttı pardadär ewdä kiši yoq* (Г, 156 а 3) маъноларида учрайди. Кези келганда айтиш лозимки, текширилаётган ўзлашма янги сўзлар ҳосил қилишда ҳам иштирок қилган: *Yürügil tilägil özüň xušluğın*. Бундан ташқари, обида тилида сўзниң туркий **ezgü** синоними қўлланилган: *Qılıqlarda ezgü qılıq qoy* (хоу) *qılıq*.

Асардаги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинганда шу нарса маълум бўлди, аксарият истилоҳлар ўзининг туб маъносида учрайди, баъзиларида эса маъно кенгайиши ҳодисаси кузатилади.

“Хибатул-ҳақойик” асосан панд-насиҳат мазмунда бўлганлиги учун унда диний тушунчаларни ифодаловчи форсий ва арабий сўзлар 20 фоизни ташкил этади. Шу билан бирга, ўша давр учун характерли бўлган тил ҳодисаларини кузатиш мумкин.

Хуллас, бу асар орқали эски туркий тилдан эски ўзбек адабий тилига муҳим қадам қўйилганлигини, унинг Кошғардан Хуросонгача бўлган туркий элатлар тилини ўзида акс эттирганлиги ва ҳаммага манзур бўлганлигини билиб олиш мумкин.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР:

Г— Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

МК – Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963.

Мн– Хоразми. Мухаббат-наме//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

НФ – Наджул – фарадис//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

Тафсир– Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII- XIII. вв. –М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

ХШ – Кутб. Хосрав и Ширин//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

Адабиётлар:

1. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: ФАН, 1985.
3. Мисоллар Қозоқбой Маҳмудовнинг “Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойиқ” асари ҳақида” китобида келтирилган матндан олинди. – Т.: Фан, 1972.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2009.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Т.: Университет, 2001.

(Такризчи: Ш.Искандарова, филология фанлари доктори, профессор).